

שרשרת רצופה של מעבירי המסר התורני לדורותיהם ממתן תורה ועד לימינו

(רשימה חלקית)

אֵלֶּה הַזִּקְקִים וְהַמְשַׁפְּטִים וְהַתּוֹרָה אֲשֶׁר נָתַן ה' בֵּינֵנוּ וּבֵין בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר סִינַי בְּיַד בּוֹשֶׁת (ויקרא כו. מו.).

וְאַנְוָזְנוּ עִמָּךְ וְצִאָן בְּרַעֲיִתְךָ נֹדֶדָה כָּךְ לְעֹלָמְךָ לְדֹר וְדֹר נִסְפָּר תִּהְיֶה לְךָ (תהילים עט. יג.).

"כל המצוות שניתנו לו למשה בסיני בפירושן ניתנו, שנאמר: ואתנה לך את כל חזות האבן והתורה והמצוה (שמות כד. יב.). 'תורה' זו תורה שבכתב. 'המצוה' זו פירושה. וצונו לעשות התורה על פי המצוה. ומצוה זו היא הנקראת 'תורה שבעל פה'. כל התורה כתבה משה רבינו קודם שימות בכתב ידו... והמצוה, שהיא פירוש התורה, לא כתבה אלא צוה בה לזקנים וליהושע ולשאר כל ישראל. שנאמר: את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרו לעשות (דברים יג.א.). ומפני זה נקראת 'תורה שבעל פה'. אף על פי שלא נכתבה תורה שבעל פה, לימדה משה רבינו כולה בבית דינו לשבעים זקנים. ואלעזר ופנחס ויהושע שלשתן קבלו ממשה. וליהושע, שהוא תלמידו של משה רבינו, מסר תורה שבעל פה וצוהו עליה. וכן יהושע כל ימי חייו לימד על פה....

כל אלו החכמים הנזכרים (פרוט להלן) הם גדולי הדורות. מהם ראשי ישיבות, ומהם ראשי גלויות, ומהם סנהדרין גדולה. ועמהם בכל דור ודור אלפים ורבבות ששמעו מהם ועמהם. רבינא ורב אשי הם סוף חכמי הגמרא. ורב אשי הוא שחיבר הגמרא הבבלית בארץ שנער (בבל) אחר שחיבר ר' יוחנן הגמרא ירושלמית בכמו מאה שנה. (תאריכים, ראה להלן). וענין שני הגמרות הוא פירוש דברי המשניות וביאור עמקותיה ודברים שנתחדשו בכל בית דין ובית דין מימות רבינו הקדוש ועד חיבור הגמרא. ומשני הגמרות ומן התוספתות, ומספרא וספרי מכולם יתבאר האסור והמותר, הטמא והטהור, החיוב והפטור, הפסול והכשר, כמו שהעתיקו איש מפי איש מפי משה רבינו מסיני. גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג לתורה כמו ששמעו ממשה בפירוש, שנאמר: ושמרתם את מצוותי (ויקרא יח. ל.). עשו משמרת למשמרתי. וכן יתבאר מהם המנהגות והתקנות שהתקינו או שנהגו בכל דור ודור כמו שראו בית דין של אותו הדור, לפי שאסור לסור מהם שנאמר: לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך במין ושבא אל. (דברים יז.א.). וכן משפטים ודינים מופלאים שלא קיבלום ממשה ודנו בהם בית דין של אותו הדור במידות שהתורה נדרשת בהן, ופסקו אותם הזקנים וגמרו שהדין כך הוא. הכל חיבר רב אשי בגמרא מימות משה ועד ימיו. וחיברו חכמי המשנה חיבורים אחרים לפרש דברי התורה. רבי הושעיא, תלמידו של רבינו הקדוש (ר' יהודה הנשיא), חיבר ביאור ספר בראשית. ורבי ישמעאל פירש "מאלה שמות" עד סוף התורה והוא הנקרא מכילתא. וכן ר' עקיבא חיבר מכילתא.

מעבירי המסר

וחכמים אחרים אחריהם חיברו מדרשות. והכל חובר קודם הגמרא הבבלית. נמצא רבינא ורב אשי וחבריהם סוף גדולי חכמי ישראל המעתיקים תורה שבעל פה. ושגזרו גזירות, והתקינו התקנות, והנהיגו מנהגות, ופשטה גזירתם ותקנתם ומנהגותם בכל ישראל בכל מקומות מושבותם. ואחר בית דין של רב אשי, שחיבר הגמרא וגמרו בימי בנו, נתפזרו ישראל בכל הארצות פיזור יתר והגיעו לקצוות ואיים הרחוקים ורבתה קטטה בעולם ונשתבשו הדרכים בגייסות ונתמעט תלמוד תורה ולא נכנסו ישראל ללמוד בישיבותיהם אלפים

ורבבות כמו שהיו מקודם, אלא מתקבצים יחידים השרידים אשר ה' קורא בכל עיר ועיר ובכל מדינה ומדינה ועוסקין בתורה ומבינים בחיבורי החכמים כולם ויודעים מהם דרך המשפט היאך הוא. וכל בית דין שעמד אחר הגמרא בכל מדינה ומדינה וגזר או התקין או הנהיג לבני מדינתו או לבני מדינות רבות לא פשטו מעשיו בכל ישראל מפני רחוק מושבותיהם ושבוש הדרכים. והיות בית דין של אותה המדינה יחידים, ובית דין הגדול של שבעים ואחד בטל מכמה שנים קודם חיבור הגמרא, לפיכך אין כופין אנשי מדינה זו לנהוג כמנהג מדינה האחרת. ואין אומרים לבית דין זה לגזור גזירה שגזרה בית דין אחר במדינתו. וכן אם לימד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בגמרא, אין שומעין לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו בין ראשון בין אחרון.

ודברים הללו בדינים, גזירות, ותקנות ומנהגות שנתחדשו אחר חיבור הגמרא. אבל כל הדברים שבגמרא הבבלי חייבין כל ישראל ללכת בהם, וכופין כל עיר ועיר וכל מדינה ומדינה לנהוג בכל המנהגות שנהגו חכמי הגמרא ולגזור גזירותם וללכת בתקנותם. הואיל וכל אותם הדברים שבגמרא הסכימו עליהם כל ישראל. ואותם החכמים שהתקינו או שגזרו או שהנהיגו או שדנו דין ולמדו שהמשפט כך הוא, הם כל חכמי ישראל או רובם והם ששמעו הקבלה בעיקרי התורה כולה דור אחר דור עד משה רבינו עליו השלום". (רמב"ם - הקדמה ל- יד החזקה).

שני רצפים הינם התשתית הקיומית של עם ישראל עד לימינו, רצף היסטורי במשך 4,000 שנה, החל מאברהם אבינו, ורצף הלכתי במשך 3,300 שנה ממתן תורה. לרצפים כאלו אין תקדים בתולדות העולם לשום עם עלי אדמות. כל האסונות שנחתו על עמנו לא קטעו את הרצפים הללו.

ניתן לחלק את הרצף ההלכתי לשניים-ממתן תורה ועד לכתיבת המשנה 1,500 שנה, ומכתיבת המשנה ועד לימינו 1,800 שנה. המסר הועבר במהלך הדורות בשני ערוצי תיקשורת, בתקופה הראשונה ע"י נביאים וחכמי הלכה, בתקופה השנייה רק ע"י חכמי הלכה. במהלך הדורות נוצרו המושגים 'תורה שבכתב' ו'תורה שבעל פה', כמפורט לעיל בדברי הרמב"ם. עד שבא ר' יהודה הנשיא וערך את המשנה. (ראה להלן).

מעבירי המסר

רבי ערך את המשנה בכתב למרות שאין כותבין תורה שבעל פה. (מסכת גיטין ס.א.)
הנימוק:

עַתָּה לַעֲשׂוֹת לְ- ה' הַפָּרוֹ תוֹרָתְךָ (תהילים קיט. קכו).

"כדי שלא תשכח תורה שבעל פה מישראל... לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות, ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת, וישראל מתגלגלין והולכין לקצוות. חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח" (רמב"ם).

היה זה אחד המהלכים המהפכניים בתולדות ההלכה בדומה לצעדו של רבן יוחנן בן זכאי. מאז הכתיבה של תורה שבעל פה אינה פוסקת. יתר על כן, היא עולה בהרבה על כתיבת פרושים על התורה שבכתב. מיד לאחר מכן חוברו פרושים חלקיים למשנה (ראה להלן) וכעבור 200 ו-300 שנה חוברו הפרושים המקיפים ביותר- התלמודים ירושלמי ובבלי.

במשך 1,800 שנה, מאז מתן תורה ועד חתימת התלמוד הבבלי, הועבר המסר ע"י 40 חכמים ונביאים והצוות שלהם (בית דינם). במשך 800 שנה, ממתן תורה עד תחילת בית שני פעלו כמחצית ממעבירי המסר, והמחצית השנייה של מעבירי המסר פעלו במשך 1,000 שנה מתחילת בית שני עד לחתימת התלמוד הבבלי. לאחר חתימתו התפזרו בני ישראל ברחבי תבל ולא היה מרכז רוחני ולא חכמים שסמכותם נתקבלה על דעת מירב חכמי ההלכה. העברה מסודרת של המסר לא היתה, אך רצף ההעברה לא פסק. אבל כפי האימרה העממית 'לכל כלל יש גם יוצאים מן הכלל', היו גם יוצאים מן הכלל בעולם ההלכה. היו שלושה חכמים שאכן קבעו הלכה לכל בית ישראל, לדורם ולדורות הבאים: הרמב"ם בספרו 'יד החזקה' (פורסם בשנת 1,180 במצרים), ר' יעקב בן אשר בספרו 'טורים' (פורסם בשנת 1,320 בספרד) ובעיקר ר' יוסף קארו בספרו 'שולחן ערוך' (פורסם בשנת 1,565 בצפת), ספר ההלכה המשפיע עד לדורנו בפסיקה הלכתית.

מקובל שעם שומר על חוקיו ומשפטיו בהיותו יושב על אדמתו ויש לו שלטון עצמאי. עמנו לא ישב על אדמתו ושלטון עצמאי לא היה לו מאז חורבן בית ראשון לפני 2,500 שנה (נחרב בשנת 586) - למעט 80 שנות שלטון בית חשמונאי בבית שני- ועד קום מדינת ישראל בימינו, בה שוכן קרוב למחצית העם היהודי. הרבה מאומות העולם עשו רבות כדי להשמיד את עמנו- השיא היה בשואה- והקב"ה הצילנו מידם. השליטים הזרים הצליחו להרוס את השלטון העברי בארץ, אבל לא הצליחו להרוס את המסר התורני. אדרבא, התרבויות של השליטים הזרים קרסו ופסו מן העולם, ואילו התרבות התורנית פרחה. עם חתימת התלמוד הבבלי נפסקה ההעברה המסודרת של המסר ההלכתי, אך רצף ההעברה לא פסק. המסר נמדור דור, והיו אף דורות שעצמת ההעברה גברה על מה שהיה בדורות קודמים. כך עד החזרת השלטון העברי עם קום מדינת ישראל. כיום קיימת פריחה תורנית בארץ ישראל. המסר התורני צובר תאוצה.

מעבירי המסר

משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לנביאים.
(הפתיחה למסכת אבות).
להלן רשימה חלקית של מעבירי המסר לדורותיהם.

מעבירי המסר- ממתן תורה עד תחילת בית שני (800 שנה)

מעבירי המסר- ממתן תורה עד לכניסה לכנען

מקבל המסר	המוסר	התקופה	פעלו בארצות
1. משה רבינו (כתבנו עליו בחוברת זז)	הקב"ה	יליד מצרים 1,400	מצרים, מדין, מדבר סיני
2. יהושע בן נון (כתבנו עליו בחוברת זז)	משה רבינו	יליד מצרים 1,350	מצרים, מדבר סיני, ארץ ישראל

מעבירי המסר- לפני הכניסה לכנען וסמוך לאחריה

מקבל המסר	המוסר	התקופה	פעלו בארצות
3. אלעזר (בן אהרון) ופנחס בנו	יהושע בן נון	ילידי מצרים 1,300-1,260	מצרים, מדבר סיני, ארץ ישראל
4. עלי-הכהן הגדול - במשכן שילו	פנחס בן אלעזר	השופטים	ארץ ישראל

מעבירי המסר

מעבירי המסר- מסמוך לכניסה לכנען ועד לסוף בית ראשון
(700שנה)

מקבל המסר ומעבירו	השלטון	תקופת המלכים ששלטו בימי מקבל המסר ומעבירו	הרחבה
מקבל המסר הנביא או הכהן	המוסר	המלך	הממלכה בה ניבא הנביא
5. שמואל הרמתי- נביא	עלי הכהן	שאול דוד	כל שבטי ישראל
6. דוד המלך	שמואל הרמתי	שאול דוד	כל שבטי ישראל
7. אחיה השילוני- נביא	דוד המלך	3מלכים: דוד, שלמה, ירבעם בן נבט	כל שבטי ישראל וממלכת עשרת השבטים
8. אליהו הנביא	אחיה השילוני	ירבעם בן נבט	ממלכת עשרת השבטים
9. אלישע בן שפט- נביא	אליהו	3מלכים: אחאב אחזיה יהורם	ממלכת עשרת השבטים
10. יהוידע הכהן הגדול	אלישע	יואש	יהודה
		יואש מלך 40 שנה בשנים 798 - 836	יהוידע החזיר את מלכות בית דוד לאחר שתיכנן וגרם להריגת עתליה המרשעת לבית עמרמי שמלכה 6 שנים. רצחה את כל זרע המלוכה של בית דוד ונותר רק התינוק יואש שהומלך בגיל 7. יהוידע חידש את העבודה בבית ה'. האריך ימים עד 130 שנה. (דברי הימים ב.כב. י. כד. א. – טז.)

מעבירי המסר- מסמוך לכניסה לכנען ועד לסוף בית ראשון
(700שנה)

הרחבה	תקופת המלכים ששלטו בימי מקבל המסר ומעבירו	השלטון		מקבל המסר ומעבירו	
		המלך	הממלכה בה ניבא הנביא	המוסר	מקבל המסר הנביא או הכהן
			יהודה	יואש	11.זכריה הכהן בנו של יהוידע הכהן הגדול
בצו המלך יואש נרצח זכריה הכהן כי הטיף מוסר למלך. (דברי הימים ב. כד. כ- כב.) זכריה- אין זה הנביא זכריה שהיה בתחילת בית שני ונבואותיו נכללות בתרי עשר.			יהודה	יואש	11.זכריה הכהן בנו של יהוידע הכהן הגדול
הושע ניבא בימי שלהי חורבן ממלכת עשרת השבטים (בשנת 724). "ארבעה מלכי יהודה עוזיה, יותם, אחז וחזקיה קיפח (הושע) בימיו" (רש"י על הושע א.א. פסיקתא רבתי לג.צ.)	4 מלכי יהודה אלו מלכו- כמלכים יחידים או שותפים במלוכה- במשך 85-785 שנה ירבעם השני מלך במשך 40 שנה, 789-748 סה"כ 90 שנה.	ממלכת עשרת השבטים (ישראל)	מלכי יהודה עוזיה יותם אחז חזקיה מלך ישראל ירבעם בן יואש (ירבעם השני)	זכריה הכהן	12.הושע- נביא
4 נביאים התנבאו באותו זמן - הושע, עמוס, מיכה וישעיה (מסכת פסחים פז.א. בבא בתרא יד. ב. רש"י על ישעיה ז.ח. 'סדר עולם' פרק כ.)	עוזיה מלך ביהודה 50 שנה, בשנים 785-733	ממלכת עשרת השבטים (ישראל)	מלך יהודה עוזיה מלך ישראל ירבעם (השני) בן יואש	הושע	13.עמוס- נביא

מעבירי המסר- מסמוך לכניסה לכנען ועד לסוף בית ראשון
(700שנה)

הרחבה	תקופת המלכים ששלטו בימי מקבל המסר ומעבירו	השלטון		מקבל המסר ומעבירו	
		המלך	הממלכה בה ניבא הנביא	המוסר	מקבל המסר הנביא או הכהן
			יהודה	עמוס	14. ישעיה- נביא
ישעיה הוצא להורג ע"י המלך מנשה בנו של המלך חזקיהו. (מסכת יבמות מט.ב.)	על 4 מלכי יהודה אלו ראה לעיל	עזיהו יותם אחז חזקיהו	יהודה	עמוס	14. ישעיה- נביא
לנביאים ישעיה ומיכה משותפת הנבואה המפורסמת על 'אחרית הימים' בה נכללה התקווה "וכתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה" (ישעיה ב.א.- ד. מיכה ד. א.-ג.)	3 מלכי יהודה אלו מלכו 60 שנה, בשנים 698 - 758	מלכי יהודה יותם אחז חזקיהו	יהודה	ישעיה	15. מיכה - נביא
יואל נחום וחבקוק ניבאו בימי מנשה ('סדר עולם' פרק כ.)	מנשה מלך 55 שנה, 642 - 698	מנשה	יהודה	מיכה	16. יואל- נביא
על זמן נבואת נחום ראה לעיל	ראה לעיל	מנשה	יהודה	יואל	17. נחום- נביא
על זמן נבואת נחום ראה לעיל	ראה לעיל	מנשה	יהודה	נחום	18. חבקוק- נביא
יאשיהו נפל בקרב	יאשיהו מלך 30 שנה 609 - 639	יאשיהו	יהודה	חבקוק	19. צפניה- נביא
ירמיה היה נביא הזעם בחורבן בית ראשון בשנת 586. צדקיה היה המלך האחרון למלכות בית דוד. מלכות שנמשכה 400 שנה.	5 מלכי יהודה אלו מלכו 53 שנה, בשנים 586 - 639	יאשיהו יהואחז יהויקים יהויכין צדקיה	יהודה	צפניה	20. ירמיה- נביא
ברוך בן נריה היה תלמידו ועוזרו של ירמיה הנביא.	מלכי יהודה, ראה לעיל	צדקיה מצרים	יהודה	ירמיה	21. ברוך בן נריה

מעבירי המסר- מסוף בית ראשון עד לכתובת המשנה
(800 שנה)

הרחבה	מקבל המסר ומעבירו	
	המוסר	מקבל המסר
בית דינו של עזרא הסופר נקרא 'אנשי כנסת הגדולה' שכלל 120 חכמים(זקנים), מהם: מישראל : את הנביאים-חגי, זכריה ומלאכי ואת הכהן הגדול שמעון הצדיק. מאנשי הגולה :דניאל, חנניה, מישאל, עזריה,נחמיה בן חכליה מרדכי בלשן וזרובבל. על מעלתו של עזרא נאמר:ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל, אילמלא קדמו משה (מסכת סנהדרין כא.ב.). עזרא עלה מבבל בשנת 458 . אנשי כנסת הגדולה ערכו סופית חלק מספרי התנ"ך והם:יחזקאל,תרי עשר, דניאל ואסתר. (בבא בתרא טו.א.)	ברוך בן נריה	22. עזרא הסופר ובית דינו
שמעון הצדיק היה כהן גדול אחרי עזרא והיה משיירי הכנסת הגדולה. נזכר בפרקי אבות, פרק א.	עזרא הסופר	23.שמעון הצדיק
	שמעון הצדיק	24.אנטיגונוס איש סוכו
אנטיגונוס איש סוכו, יוסי בן יועזר ויוסף בן יוחנן איש ירושלים הם מזוגות החכמים הנזכרים בפרקי אבות, פרק א.	אנטיגונוס איש סוכו	25.יוסי בן יועזר איש צרדה ויוסף בן יוחנן איש ירושלים
יהושע בן פרחיה וניתאי הארכלי הם מזוגות החכמים הנזכרים בפרקי אבות, פרק א.	יוסי בן יועזר ויוסף בן יוחנן	26.יהושע בן פרחיה וניתאי הארכלי
יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח הם מזוגות החכמים הנזכרים בפרקי אבות, פרק א. שמעון בן שטח היה גיסו של המלך ינאי (מלך בשנים 103-76) ואח של שלומציון המלכה,אשת ינאי המלך שמלכה אחריו (בשנים 76-67) .	יהושע בן פרחיה וניתאי הארכלי	27.יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח
שמעיה ואבטליון גרי צדק היו, והם מזוגות החכמים הנזכרים בפרקי אבות, פרק א.	יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח	28.שמעיה ואבטליון
רבו המחלוקות בין בית הלל לבין בית שמאי והן מצויות הרבה בתלמוד.בית שמאי מחמיר ובית הלל מיקל, ולרוב ההלכה כבית הלל.	שמעיה ואבטליון	29.הלל ושמאי

מעבירי המסר- מסוף בית ראשון עד לכתובת המשנה
(800 שנה)

הרחבה	מקבל המסר ומעבירו	
	המוסר	מקבל המסר
על רבן יוחנן בן זכאי ראה להלן.	הלל ושמאי	30. רבן יוחנן בן זכאי ור' שמעון בנו של הלל הזקן
	ר' שמעון אביו של ר' גמליאל הזקן שהיה בנו של הלל הזקן	31 ר' גמליאל הזקן
	ר' גמליאל הזקן	32. ר' שמעון בנו של ר' גמליאל הזקן
	ר' שמעון אביו של ר' גמליאל	33. ר' גמליאל דיבנה, נכדו של ר' גמליאל הזקן
	ר' גמליאל אביו של ר' שמעון	34. ר' שמעון אביו של רבי יהודה הנשיא

מעבירי המסר- מעריכת המשנה ועד עריכת התלמוד הבבלי (250 שנה)

הרחבה	מקבל המסר ומעבירו	
	המוסר	מקבל המסר
תלמידים נוספים שהיו לר' יהודה הנשיא וקיבלו ממנו: שמעון וגמליאל בניו, ר' אפס, ר' חנינא בן חמא, ר' חייא, רב, ר' ינאי, בר קפרא, שמואל, ר' יוחנן, ר' הושעיא. על ר' יהודה הנשיא ראה להלן	ר' שמעון אביו של רבי יהודה הנשיא	ר.35 יהודה הנשיא, המכונה 'רבינו הקדוש' או סתם 'רבי', בנו של ר' שמעון
	ר' יהודה הנשיא	ר.36 ר' יוחנן, רב שמואל
חכמים נוספים שקיבלו מרב ושמואל: ר' יהודה, רב נחמן, ר' כהנא. חכמים נוספים שקיבלו מר' יוחנן: רבה בר בר חנה ר' אמי, ר' אסי, ר' אבין	ר' יוחנן, רב ושמואל	ר.37 ר' הונא
חכם נוסף שקיבל מר' הונא ור' יהודה: ר' יוסף.	ר' הונא	ר.38 רבה
חכם נוסף שקיבל מרבה ור' יוסף: אביי .	רבה	ר.39 רבא
חכמים נוסף שקיבל מרבא: רבינא.	רבא	ר.40 ר' אשי

"נמצא מרב אשי עד משה רבינו עליו השלום ארבעים דורות". (רמב"ם)

הרמב"ם מנה גם חכמים נוספים כמעבירי המסר, אך שמותיהם לא נכללו ברשימת הארבעים, ואלו הם:

הרחבה	מקבל המסר ומעבירו	
	המוסר	מקבל המסר
תלמידים בולטים שהיו לרבן יוחנן בן זכאי וקיבלו ממנו: ר' אליעזר הגדול, ר' יהושע, ר' יוסי הכהן, ר' שמעון בן נתנאל, ר' אלעזר בן ערך.	רבן יוחנן בן זכאי	תלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי (ראה הרחבה)
יוסף אביו של ר' עקיבא היה גר צדק. ר' עקיבא היה מראשי מרד בר כוכבא (בשנים 132-135 לספירה) הוצא להורג ע"י הרומאים ביום כיפור. חבריו של ר' עקיבא: ר' טרפון, ר' שמעון בן אלעזר ור' יוחנן בן נורי.	ר' אליעזר הגדול	ר' עקיבא בן יוסף
חבריו של ר' מאיר: ר' יהודה, ר' יוסי, ר' שמעון, ר' נחמיה, ר' אלעזר בן שמוע, ר' יוחנן הסנדלר, ור' שמעון בן עזאי ור' חנניה בן תרדיון. ר' חנניה בן תרדיון היה בין 'עשרת הרוגי מלכות' שהוצאו להורג ע"י הרומאים לאחר מרד בר כוכבא.	ר' עקיבא	ר' ישמעאל, ר' מאיר
רב חיבר ספרא וסיפרי	ר' ינאי	ר' יוחנן, רב שמואל
	ר' חנינא בן חמא	

מחברי ספרים לבאור המשנה

המחבר	הספר
רב	ספרא וסיפרי
ר' חייא	תוספתא
ר' הושעיא ובר קפרא	ברייתות
ר' יוחנן	הגמרא הירושלמית

הערות

1. כל הציטוטים ורשימת מעבירי המסר הינם מ-'יד החזקה' של הרמב"ם.
2. כל התאריכים עד חורבן בית שני (70 לספירת העמים) הינם לפני ספירת העמים. כל התאריכים לאחר מכן הינם לספירת העמים.
מירב התאריכים שצוינו הינם אמדנים בלבד, לפי אחת השיטות במחקר ההיסטורי. יש המקדימים ויש המאחרים, וההבדלים בין השיטות אינו מועט. הבאנו נתונים אלו כדי להנהיר את הדעת ולא כקביעה שאין אחריה עוררין, ובודאי לא במובן של 'כזה ראה וקדש'. וכפי שכתבנו במאמר על יהושע בן נון- (בקטע 'זמן הכיבוש')- התאריכים הנכונים ידועים רק לבורא עולם אדון ההיסטוריה ואדון הכל.
אמדני התאריכים לגבי משה רבינו ויהושע בן נון מבוססים על אמדן תאריך יציאת מצרים בשנת 1,311 (2,450 לבריאת העולם). הכניסה לכנען 1,271 .
3. בתקופת בית ראשון ניתן לזהות, באמדן סביר, את התקופה בה פעל מעביר המסר, לא כן לגבי התקופות מבית שני ועד לסוף תקופת הגאונים שרק לגבי מעט ממעבירי המסר ניתן לזהות את התקופה.
4. בשרשרת מעבירי המסר נכללו 14 נביאים מתוך 48 נביאים שלדברי חז"ל נבואותיהם השפיעו לדורות הבאים (מסכת מגילה יד.א.). יחזקאל, מגדולי הנביאים, לא נכלל ברשימה.
5. חלק מבין הנביאים, מעבירי המסר, חיו בממלכת עשרת השבטים שמלכיה היו רשעים וממלכתם היתה ספוגה עבודה זרה. אליהו הנביא כה נרדף על צוארו עד שנמלט להר חורב בסיני. בארצות הגולה המצב הורע פי הרבה. ולמרות התנאים הקשים הועבר המסר.

חכמי ההלכה לדורותיהם מחתימת המשנה עד לימינו (1,800 שנה)

הארץ	התקופה	היצירה	המחבר	
			שם מלא	הכינוי
בבל	800	'הלכות גדולות', סכומי הלכות, לפי מסכתות התלמוד.	ר' שמעון	קיארא (מוכר השעוה)
מצרים בבל	882-942	<u>יצירותיו</u> 1. קבצים הלכתיים בנושאים שונים, כמו דיני ממונות, טומאה וטהרה. 2. ספר המועדים' – על הלוח העברי, בו עוצב הלוח לדורות. 3. סדור תפילה- מספרי היסוד בנושא. 4. 'אמונות ודעות' – תחילת ההגות הישראלית השיטתית. ספר יסודי במחשבת ישראל. ובנוסף- 'ספר הגלוי'.	ר' סעדיה גאון	רס"ג
מרוקו	1,013-1,103	'ספר הלכות', סכומי הלכה ופסקי דין, ערוכים לפי מסכתות התלמוד הבבלי.	ר' יצחק אלפסי	הרי"ף
צרפת	1,040-1,105	גדול פרשני: התורה, חלק מנ"ך ורובו של התלמוד הבבלי.	ר' שלמה יצחקי	רש"י - רבן של ישראל
צרפת	1,080-1,158	<u>יצירותיו</u> 1. פרוש על התורה ועל חלק מהתלמוד הבבלי. 2. מגדולי בעלי התוספות על התלמוד הבבלי.	ר' שמואל בן מאיר	רשב"ם. נכדו של רש"י.
צרפת	1,100-1,171	<u>יצירותיו</u> 1. מגדולי בעלי התוספות על התלמוד הבבלי 2. ספר הישר – שאלות ותשובות (שו"ת) 3. חידושים לש"ס.	ר' יעקב בן מאיר	רבינו תם. אחיו של רשב"ם. נכדו של רש"י
ספרד מרוקו מצרים	1,138-1,204	גדול הפוסקים וההוגים. (ראה להלן).	ר' משה בן מימון	רמב"ם

חכמי ההלכה לדורותיהם מחתימת המשנה עד לימינו (1,800 שנה)

הארץ	התקופה	היצירה	המחבר	
			שם מלא	הכינוי
ספרד ארץ ישראל	1,270 -1,194	<u>יצירותיו</u> 1. פרוש על התורה. 2. חידושים על התלמוד. 3. קבצים הלכתיים . 4. שאלות ותשובות, שו"תים. 5. מבוא לספר איוב. 6. תורת האדם. 7. ספר הגאולה.	ר' משה בן נחמן	רמב"ן
צרפת	המאה ה-13	ספר מצוות גדול, סמ"ג- תמצית כל המצוות, עשה ולא תעשה, בשני חלקים.	ר' משה מקוצי	-
ספרד	1,310 -1,235	<u>1 יצירותיו</u> חידושים לרוב מסכתות הש"ס. 2. תורת הבית- הלכות איסור והיתר. 3. עבודת הקודש- הלכות שבת ויום טוב. 4. שאלות ותשובות, שו"תים.	ר' שלמה אדרת	רשב"א
צרפת	1,315 -1,249	'בית הבחירה' פרוש על רוב התלמוד.	ר' מנחם בן שלמה	המאירי
ספרד	1,330 -1,250	<u>יצירותיו</u> 1. חידושים לתלמוד. 2. פרושים על הלכות ברכות ונדרים. 3. פרוש על ההגדה של פסח. 4. פרוש על הלכות הרי"ף. 5 שאלות ותשובות, שו"תים. 6. ספר הזכרון- על 'מורה הנבוכים' של הרמב"ם.	ר' יום טוב אשבילי	ריטב"א
צרפת ספרד אשכנז	1,327 -1,250	<u>יצירותיו</u> 1. פסקי הרא"ש – סיכום הלכות לפי מסכתות הש"ס 2. פרוש משניות לסדרי זרעים וטהרות 3. תוספות הרא"ש- קיצור קטעי תוספות 3. שאלות ותשובות, שו"תים.	ר' אשר בן יחאל	הרא"ש, אשרי

חכמי ההלכה לדורותיהם מחתימת המשנה עד לימינו
(1,800 שנה)

הארץ	התקופה	היצירה	מחבר	
			שם מלא	הכינוי
ספרד אשכנז	1,340 - 1,270	<p><u>יצירותיו</u></p> <p>1. ספר הטורים - מספרי היסוד של ההלכה. סכום הלכות בארבעה חלקים: א.. 'אורח חיים' - מצות יום יום - חול, שבת וחג. ב. 'יורה דעה' - מגוון נושאים בהלכה. ג. 'אבן העזר' - דיני אישות. ד. 'חושן משפט' - משפט אזרחי ופלילי. 2. פרוש על התורה.</p>	ר' יעקב בן הרא"ש	בעל הטורים
ספרד ארץ ישראל	1,575 - 1,488	<p><u>יצירותיו</u></p> <p>1. 'בית יוסף', באור על כל חלקי ספר הטורים תוך ציון מקורות. 2. 'כסף משנה', באור על ה'יד החזקה', תוך ציון מקורות. 3. 'שלחן ערוך', ספר ההלכה המרכזי מזה 450 שנה. שמות ארבעת חלקיו זהים לספר הטורים.</p>	ר' יוסף קארו	מרן
תימן	1,771 - 1,696	<p><u>יצירותיו</u></p> <p>1. שתילי זיתים - פרוש על שלחן ערוך - כל חלק אורח חיים וחלק מ'יורה דעה'. 2. שאלות ותשובות בשם 'רביד הזהב'.</p>	ר' דוד מזרחי משריקי	-

חכמי ההלכה לדורותיהם מחתימת המשנה עד לימינו (1,800 שנה)

ליטא	1,797 -1,720	<p><u>יצירותיו</u> <u>מקרא</u> באורים לרוב ספרי המקרא. <u>הלכה- באורים</u> 1. לש"ס הבבלי ולחלקים מהש"ס הירושלמי. 2. ל- מכילתא, ספרא וסיפרי ולחלקים מהתוספתא. 3. לחלק מספרי המשנה. 4. מקורות לכל חלקי השלחן ערוך. <u>קבלה</u> 1. פירושים לספרי: א. יצירה. ב. ספרא דצניעותא. ג. זוהר ותיקוני הזוהר. ד. רעיא מהימנא ה. ספר הבהיר. <u>בלשנות</u> דקדוק אליהו. <u>מדע</u> 1. איל משולש- מתימטיקה. 2. גיאוגרפיה- צורת הארץ</p>	הגר"א	ר' אליהו הגאון מוילנה
רוסיה	1,813 -1,745	<p><u>יצירותיו</u> 1. 'שלחן ערוך הרב', שיכתוב חלקי השלחן ערוך, 'אורח חיים' וחלקים מ- 'יורה דעה' ו- 'חושן משפט'. 2. 'תניא' ספר קבלה.</p>	בעל 'התניא' מיסד חסידות חב"ד	ר' שניאור זלמן שניאורסון מליאדי
רוסיה ליטא	1,933 -1,838	<p><u>יצירותיו</u> 1. 'משנה ברורה', פרושים והוספות לחלק 'אורח חיים' בשלחן ערוך. 2. 'חפץ חיים' הלכות לשון הרע. 3. 'ליקוטי הלכות' – הלכות מקדש וקדשיו. 4. פירוש על הספרא. 5. 'מחנה ישראל' – הלכות צבא לחיילים יהודיים בצבא הרוסי.</p>	חפץ חיים	ר' ישראל מאיר הכהן מראדין

מעבירי המסר

חכמי ההלכה לדורותיהם מחתימת המשנה עד לימינו (1,800 שנה)

עירק ארץ ישראל	1,939 -1,870	<u>יצירותיו</u> 1. 'כף החיים' - פרוש על שלחן ערוך- כל אורח חיים וחלק מיורה דעה. 2. 'קול יעקב' הלכות סת"ם. 3. 'חיים עד העולם'- סיום למסכתות הש"ס. 4. יגל יעקב, דרושים.	-	ר' יעקב חיים סופר
ליטא ארץ ישראל	1,953 -1,878	<u>יצירותיו</u> 1. 'חזון איש' – עניני הלכה. 2. 'על עניני אמונה ובטחון'	חזון איש	ר' ישעיה קרליץ

הערה

משמות החכמים הושמטו תארים, לפני ואחרי השם, כדי ללא להפחית מכבודם.
חכמים אלו- שמם הוא תארים.

מהפכנים בעולם ההלכה

ר' יוחנן בן זכאי

רבן יוחנן בן זכאי הכהן- מתלמידי הלל הזקן- נשיא הסנהדרין לאחר חורבן בית המקדש השני. היה מגדולי מנהיגי ישראל. בפרוץ המרד הגדול נגד רומא (בשנת 67) היה נגד המרד שגרם לחורבן בית שני (בשנת 70). בזמן המרד הצליח לצאת מירושלים הנצורה ולהגיע למפקד הרומאי אספסינוס ואיחל לו שימונה לקיסר האימפריה הרומאית. ואכן האיחול התקיים, במהלך המרד, וכתגמול איפשר הרומאי לרבן יוחנן להקים מרכז תורני בעיר יבנה, לשם הועברה הסנהדרין. (מסכת גיטין נו א.- ב.).

מאז פורסם רעיון האמונה באל יחיד ע"י אברהם אבינו ועד מתן תורה, היה זה רעיון מופשט בלבד. עם מתן תורה מוסד הרעיון בקיום מצוות בכל מגזרי החיים. ומאז היהדות בוססה על שתי תשתיות- רוחנית וחמרית. התשתית הרוחנית היינו ההלכה - והיא יסוד היסודות- נמשכת ברצף מזה 3,300 שנים. התשתית החמרית (משכנות ובתי מקדש), שנמשכה 1,300, נקטעה עם חורבן בית המקדש השני. כל הדינים בנושא קדשים, היינו קרבנות, ורוב הדינים בנושא טהרות (למעט הלכות מקואות, גידה ונטילת ידיים) – ודינים אלו "הן הן גופי תורה" (מסכת חגיגה פרק א משנה ח) חדלו להיות ישימים.

רבן יוחנן בן זכאי עמד לפני שאלה קשה ביותר- היכול עם ישראל להתקיים אם יתבסס רק על תשתית אחת – ההלכה? עמד והתקין תקנות שמטרתן היתה לתאם את עולם ההלכה למציאות הקודרת, כשאינן מקדש, אך מבלי לשנות את יסודות ההלכה. התקנות הפכו את כל המצוות הרבות הקשורות למקדש לגישה המקובלת בעולם ההלכה גם לגבי מצוות שאינן ניתנות לביצוע- 'דרוש וקבל שכר'. המצוות בזיקה למקדש לא בטלו ויקוימו רק כאשר יוקם המקדש לעתיד לבוא. היה זה אחד המהלכים המהפכניים בתולדות ההלכה. בדרך זו של התקנת תקנות כדי לקיים מצוות במציאות המשתנה, הלך עולם ההלכה בכל העידנים ועד לימינו בה תאוצת השינויים הטכנולוגיים רבה.

תאור פטירתו:

"כשחלה רבי יוחנן בן זכאי, נכנסו תלמידיו לבקרו. כיון שראה אותם התחיל לבכות. אמרו לו תלמידיו: נר ישראל, עמוד הימיני, פטיש החזק, מפני מה אתה בוכה? אמר להם: אילו לפני מלך בשר ודם היו מוליכין אותי, שהיום כאן ומחר בקבר, שאם כועס עלי - אין כעסו כעס עולם, ואם אוסרני - אין איסורו איסור עולם, ואם ממיתני - אין מיתתו מיתת עולם, ואני יכול לפייסו בדברים ולשחדו בממון - אף על פי כן הייתי בוכה; ועכשיו שמוליכים אותי לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שהוא חי וקיים לעולם ולעולמי עולמים, שאם כועס עלי - כעסו כעס עולם, ואם אוסרני - איסורו איסור עולם, ואם ממיתני - מיתתו מיתת עולם, ואיני יכול לפייסו בדברים ולא לשחדו בממון. ולא עוד, אלא שיש לפני שני דרכים, אחת של גן עדן ואחת של גיהנום, ואיני יודע באיזו מוליכים אותי - ולא אבכה? אמרו לו: רבינו, ברכנו! אמר להם: יהי רצון שתהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם. אמרו לו תלמידיו: עד כאן? - אמר להם: ולואי! תדעו, כשאדם עובר עבירה אומר: שלא יראני אדם! (מסכת ברכות כח.ב.).

מעבירי המסר

ר' יהודה הנשיא, רבי, רבינו הקדוש (150 ואילך)

ר' יהודה הנשיא, בן רבן שמעון בן גמליאל, דור שביעי להלל. מפעל חייו היה עריכת המשנה (בשנת 220 לספירה) המשנה היא סיכום כל ההלכה של תורה שבעל פה. נכללים בה ששה סדרים: 1. זרעים 2. מועד 3. נשים 4. נזיקין 5. קדשים 6. טהרות, סה"כ 61 מסכתות. כיום נימנים 63 מסכתות כי מסכת נזיקין חולקה לשלוש – בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא – ובעבר היתה מסכת אחת. ר' יהודה הנשיא ערך את המשנה בכתב למרות שאין לכתוב תורה שבעל פה (מסכת גיטין ס.א.).

הנימוק:

עַתָּה לְעִשׂוֹת לְךָ – ה' הִפְרִיזְךָ (תהילים קיט. קכו.).

"כדי שלא תשכח תורה שבעל פה מישראל... לפי שראה שתלמידים מתמעטין והולכין, והצרות מתחדשות ובאות, ומלכות רומי פושטת בעולם ומתגברת, וישראל מתגלגלין והולכין לקצוות. חיבר חיבור אחד להיות ביד כולם כדי שילמדוהו במהרה ולא ישכח". (רמב"ם)

היה זה אחד המהלכים המהפכניים בתולדות ההלכה בדומה לצעדו של רבן יוחנן בן זכאי. מאז עריכת המשנה, הכתיבה של תורה שבעל פה אינה פוסקת. יתר על כן, היא עולה בהרבה על כתיבת פרושים על התורה שבכתב.

לאחר מכן חוברו התלמודים, ירושלמי ובבלי להסברת המשנה.

חתימת התלמודים: ירושלמי - בשנת 400, בבלי - בשנת 475.

התלמוד הירושלמי כולל 39 מסכתות (אין מיספור אחיד של דפים). התלמוד הבבלי כולל 37 מסכתות, 2,683 דפים (במהדורת ש"ס וילנה). לאחר חתימת התלמוד הבבלי נוספו מסכתות קטנות, שלא נכללו בש"ס החתום, והם: סופרים, שמחות (הלכות אבל), כלה, דרך ארץ (רבא וזוטא), גרים, כותים, ציצית. כן נכתבו ספרי פירושים לתלמודים וישום ההלכה בכל דור ודור.

התלמוד הבבלי הינו יצירה שקבעה את דמות עם ישראל לדורות במטרה לקדש שם שמים בכל מגזרי החיים, בין בחיים רגילים ובין במקרים קיצוניים, שעיקרם מסירות נפש בחיים ובמות. התלמוד קבע ועיצב, לכלל ולפרט, אמונות ודעות, אפני חשיבה, נוהלי חיי יום יום בחול, בשבת ובחג. גם יחס לאומות העולם.

רבי יהודה הנשיא פעל רבות להשלטת העברית במקום הארמית, כדבריו: "בארץ ישראל לשון סורסי (כינוי לארמית) למה? או לשון הקודש או לשון יווני" (מסכת בבא קמא פב. ב.).

למרות שנולד בעיצומן של גזירות הקיסר הרומאי אנדריאנוס (קידושין עב. ב.). וחי סמוך לאחר מרד בר כוכבא (שהתרחש בשנים 132-135 לספירה) הצליח לקבל הכרה של השלטון הרומאי בתואר 'נשיא' היהודים ואף ניהל חצר דמוי מלכות, ולא עוד אלא שיצר קשר הדוק עם הקיסר הרומאי אנטונינוס פיוס. (מסכתות: סנהדרין צא. ב. עבודה זרה י. יא. בראשית רבא י"א. ע"ה.).

שמו נזכר הרבה בתלמודים בבלי וירושלמי בשמו המלא או בכינוי רבי. בשמו המלא:

בתלמוד הבבלי - 45 פעמים במסכתות: ברכות יג. ב. שבת לב. ב. לה. ב. קל. ב. פסחים קג. ב. ביצה כו. א. יבמות מה. א. גיטין יד. ב. טו. א. קידושין מח. ב. סג. א. בבא קמא צט. ב. בבא מציעא מח. ב. מט. א. נב. נא. א. בבא בתרא קמה. א. שבועות מד. ב. עבודה זרה כז. א. לו. א. לז. א. לח. ב. תמורה ז. א.

בתלמוד הירושלמי - 14 פעמים במסכתות: פאה א. אה. ב. ה. שבת א. ד. גיטין ז. ג. בבא מציעא ד. ג. סנהדרין יא. ג. עבודה זרה ב. ח. נידה ג. ד.

בתלמוד הירושלמי 14 פעמים במסכתות: פאה א. אה. ב. ה. שבת א. ד. גיטין ז. ג. בבא מציעא ד. ג. סנהדרין יא. ג. עבודה זרה ב. ח. נידה ג. ד.

בכינוי רבי - לדוגמא: בבלי מסכת כתובות קג. א. קד. א.

תאור פטירתו:

"אראלים (מלאכים) ומצוקים (צדיקים) אחזו בארון הקודש, ניצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש" (מסכת כתובות קד. א.).

סיכום חייו, הלך בדרכו של משה רבינו:

"משמת רבי בטלה ענווה ויראת חטא". (מסכת סוטה פרק ט. משנה טו.).

רמב"ם (רבי משה בן מימון) (1,138-1,204)

גדול חכמי ההלכה והוגי מחשבת ישראל מזה 800 שנה. ובנוסף- מדען, רופא וחוקר. מאז חתימת התלמוד ועד לימינו לא קם פוסק כמוהו שסיכם את כל ההלכה. רבו הפירושים על הספר 'יד החזקה', ולא מעט חכמים חלקו עליו, אך הוא נשאר גדול הפוסקים מאז הופעת ספרו ועד לימינו. רק חכם הלכה אחד קדמו בסיכום כל ההלכה - רבי יהודה הנשיא עורך המשנה.

ספריו

הלכה

1. 'יד החזקה' - 'משנה תורה', - 14 כרכים (משנת 1,180).
2. ספר המצוות- מנין תרי"ג המצוות. חובר יחד עם ה'יד החזקה'.
3. 2,500 שנה לאחר מתן תורה סוכמה לראשונה כל ההלכה לפי נושאים, ונערכה רשימת כל תרי"ג המצוות.
3. ספר המאור - פרוש על המשנה. (משנת 1,168).

מחשבת ישראל

1. מורה נבוכים- שילוב הלכה ופילוסופיה. מספרי התשתית במחשבת ישראל ומהקשים ביותר להבנה. (משנת 1,191).
2. באור מלות ההגיון- באור מונחי יסוד בלוגיקה אריסטוטלית, מונחים שהינם הבסיס למינוח הפילוסופי של הרמב"ם.

אגרות

1. מאמר קידוש השם או אגרות השמד- דינם של אנוסים להמרה לאיסלם. (משנת 1,162)
2. תימן או פתח תקוה- על הרעיון המשיחי. (משנת 1,172)
3. תחית המתים- (משנת 1,191). שהינה יסוד מיסודות התורה.

הקדמות

1. למשנה או לסדר זרעים. כולל 91 חכמים הנזכרים במשנה. בהקדמה ל'יד החזקה' ערך רשימת 40 מעבירי המסר ההלכתי ממשנה רבינו עד חותמי התלמוד הבבלי ר' אשי ורבינא (ראה לעיל).
2. לפרק חלק, האחרון במסכת סנהדרין, ובו שלוש עשרה עיקרי האמונה.
3. למסכת אבות- תורת הנפש והמידות.
4. הקדמה לסדר טהרות- כל הכתוב בתלמוד בנושא זה- שעליו אין תלמוד למעט מסכת נידה.

תשובות- מצויות 464 (שנינו החל משנת 1,167).

ספרי רפואה - 11 חיבורים.

פעלו האדיר של הרמב"ם היה בשני תחומים: בתחום התורני- נגישות לכל יהודי לעולם ההלכה באמצעות ה'יד החזקה' והגות. למרות היות הרמב"ם רציונליסט, מטרת כתביו בתחום ההגות היתה להוכיח את עליונות האמונה, שיסודה בקיום מצוות, על הפילוסופיה ועל המדע.

כה סיכם הרמב"ם את מטרת חייו:
"בטרם אוצר בבטן התורה ידעתי, ובטרם אצא מרחם לתלמודה הקדשתי, ולהפיץ
מעייניה חוצה נתנתני". (תשובות הרמב"ם. מהדורת בלאו חלק ג. עמ' 57).
וכה אמרו עליו חכמים ופשוטי עם:
'ממשה (רבינו) עד משה (בן מימון) לא קם כמשה'.

דבר ה' בפי הנביא על העברת המסר התורני:

וְאֲנִי זֹאת בְּרִיתִי אִתְּכֶם אָמַר ה' רוּזִי אֲשֶׁר עָלֶיךָ וּדְבָרִי אֲשֶׁר שִׁמְתִי בְּפִיךָ
כִּי יִמְוָשׁוּ בְּפִיךָ וּבְמִפִּי זֶרַע וּבְמִפִּי זֶרַע זֶרַע אָמַר ה' בְּעֵתָהּ וְעַד עוֹלָם.
(ישעיה נט. כא.)